

Шифр: «Соціокультурна компетентність»

**ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ
ПРАЦІВНИКІВ**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ	7
1.1. Зміст і структура соціокультурної компетентності соціальних працівників	7
2.1. Розробка і наукове обґрунтування моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників.....	14
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	22
2.1. Організація дослідно-експериментальної роботи з формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників.....	22
2.2. Аналіз результатів формувального етапу експерименту.....	27
ВИСНОВКИ	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	30
ДОДАТКИ	35

ВСТУП

Актуальність дослідження. Будучи одним з найважливіших соціальних інститутів, що значною мірою визначають особистісне, громадянське, професійне становлення людини, в останнє десятиліття освіта зазнає значних змін. Як вказано в Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), однією з основних цілей професійної освіти є підготовка кваліфікованого працівника відповідного рівня і профілю, конкурентоздатного на ринку праці, компетентного, відповідального, здатного орієнтуватися в суміжних галузях діяльності, готового до ефективної роботи за фахом на рівні світових стандартів, до постійного професійного росту, соціальної і професійної мобільності.

У зв'язку з вищесказаним, формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників набуває в сучасному полікультурному суспільстві особливого значення. В той же час, як в теорії, так і практиці не отримали належного наукового висвітлення такі питання, як системне формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників, методичне і технологічне забезпечення процесу формування соціокультурної компетентності соціальних працівників.

Аналіз проблеми формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників дозволив виявити протиріччя між потребою суспільства у фахівцях з соціальної роботи, що орієнтуються в сучасних соціокультурних реаліях, з одного боку, і недостатньою розробленістю наукових основ формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників, змісту, форм і методів такої підготовки фахівця у педагогічному ЗВО.

Важливість проблеми підготовки кваліфікованого, конкурентоздатного, мобільного соціального працівника, діяльність якого характеризується соціокультурною компетентністю, недостатня розробленість цієї проблеми у науковій літературі зумовили вибір теми наукового дослідження: *«Формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників»*.

Об'єкт дослідження: процес професійної підготовки майбутніх соціальних

працівників.

Предмет дослідження: формування у майбутніх соціальних працівників соціокультурної компетентності в процесі професійної підготовки.

Мета дослідження: розробити, науково обґрунтувати й експериментально перевірити модель формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників.

Завдання дослідження:

1. Виявити зміст поняття «соціокультурна компетентність соціального працівника», описати її структурні компоненти.

2. Розробити модель формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників.

3. Визначити критерії оцінки сформованості соціокультурної компетентності соціального працівника.

4. Експериментально перевірити ефективність розробленої моделі формування соціокультурної компетентності майбутнього соціального працівника.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що формування соціокультурної компетентності майбутнього соціального працівника буде ефективним за таких педагогічних умов:

- проєктування моделі формування соціокультурної компетентності, основою якої стануть положення компетентнісного, особистісно-діяльнісного, аксіологічного, контекстного підходів, що створюють умови для трансформації навчально-пізнавальної діяльності студентів у професійну;

- цілеспрямованого формування соціокультурної компетентності під час використання соціально-психологічних тренінгів;

- забезпечення комплексу активних засобів і методів навчання (кейс-стаді, рольові і ділові ігри, «мозкові штурми» та ін.), спрямованих на формування і розвиток особистості майбутніх соціальних працівників;

- організації виробничої практики, під час якої відбувається оволодіння необхідними професійними вміннями.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали:

- ідеї компетентнісного, особистісно-діяльнісного, аксіологічного і контекстного підходів (В. Байденко, Д. Борода, П.Босів, І. Гальченко, Н. Гончар, Н. Грищук, П. Засенко, І. Зимняя, С. Калуш, Н. Кузьміна, Н. Семенюк, А. Маркова, Л. Мітіна, М. Пломенюк, Дж. Равен, В. Сердюк, А. Хуторський та ін.);
- праці вітчизняних учених, в яких знайшли відображення проблеми професійної підготовки і соціально-професійного виховання фахівця у вищій школі (С. Бельченко, В. Деркач, П. Засенко, Н. Кузьміна, А. Маркова);
- концептуальні ідеї професійного становлення соціального працівника (О. Артем'юк, В. Борисенко, М. Вдовенко, Н. Гркуша, Л. Гудок, І. Демиденко, В. Зорич, С. Калуш, О. Клусь, Ю. Кочур, С. Кошульська, І. Лапчук, Г. Окань, А. Павлюк, В. Соцький, Л. Топчій, М. Фірсов, С. Чеха, Б. Чорній, В. Ярецький).

Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**: теоретичні (метод аналізу і синтезу, класифікації і систематизації при вивченні психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження, нормативних документів); емпіричні (тестування, моделювання, шкалювання, констатувальний і формувальний експерименти); математичної статистики.

Експериментальна база дослідження. У дослідженні взяли участь 27 студентів очної і заочної форм навчання, що навчаються за фахом «Соціальна робота» в Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського.

Наукова новизна дослідження:

1. Виявлена структура соціокультурної компетентності соціального працівника, що складається з когнітивного, комунікативного, аксіологічного і діяльнісного компонентів, визначено змістовне наповнення цих компонентів.
2. Розроблена модель формування соціокультурної компетентності майбутнього соціального працівника, що містить такі блоки: цільовий, змістовний, процесуальний і оцінно-результативний .
3. Відповідно до структури розробленої моделі виявлені критерії (володіння соціокультурними знаннями на репродуктивному і творчому рівнях; рівень

комунікативних здібностей і соціокультурної толерантності, сформованість оцінних, діагностичних, прогностичних, виховних і спонукальних компетенцій), що дозволяють оцінити її ефективність.

4. Виявлена і обґрунтована можливість цілеспрямованого формування у студентів соціокультурної компетентності під час соціально-психологічних тренінгів, а також завдяки виконанню спеціальної програми виробничої практики.

Теоретична значущість дослідження полягає в тому, що на основі аналізу наукової педагогічної, психологічної літератури визначена сутність соціокультурної компетентності соціального працівника. Результати дослідження розширюють сучасні наукові уявлення про можливості формування у студентів спеціальності «Соціальна робота» соціокультурної компетентності.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що розроблена і науково обґрунтована модель формування у майбутніх соціальних працівників соціокультурної компетентності, програма виробничої практики і цикл соціально-психологічних тренінгів, що можуть бути використані як у системі вищої освіти, так і в системі установ підвищення кваліфікації фахівців соціальної сфери.

Достовірність і обґрунтованість отриманих результатів дослідження визначається його методологічною базою, її відповідністю меті і завданням дослідження, проведенням дослідження на теоретичному і експериментальному рівнях, статистичною обробкою результатів експерименту.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні положення і висновки знайшли відображення у виступах на наукових конференціях і статтях у збірниках студентських наукових праць (копії статей додаються). Результати дослідження впроваджені в освітній процес закладу вищої освіти (довідка додається).

Структура конкурсної роботи. Конкурсна робота складається зі вступу, двох розділів і висновків. Список використаних літературних джерел містить 48 найменувань. Обсяг основного тексту роботи складає 29 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

1.1. Зміст і структура соціокультурної компетентності соціальних працівників

Соціокультурна компетентність, будучи елементом загальної культури людини, складною інтеграційною властивістю особистості, починає займати одне з пріоритетних місць у соціальному замовленні суспільства вищій освіті в галузі соціальної роботи. Необхідність формування соціокультурної компетентності студентів – майбутніх фахівців з соціальної роботи обумовлена низкою причин, до яких, у першу чергу, можуть бути віднесені: зростаючі вимоги до якості підготовки випускників ЗВО, необхідність підготовки у ЗВО не просто грамотної людини, інтелектуальної особистості, а людини культури і фахівця, компетентного у своїй галузі і в суміжних сферах, готового вчитися і перенавчатися в умовах суспільства, що динамічно розвивається.

Вивченням різних аспектів соціокультурної компетентності займаються різні науки: культурологія, філософія, соціологія культури, лінгвістика, етнопсихологія, етнопедagogіка та ін. Соціокультурний аспект у формуванні професійних компетенцій знайшов відображення в працях М Бонюк, С. Калуш, С. Кошульської, С. Чеха та ін. Вивченням особистісних якостей, що забезпечують компетентність у соціокультурному спілкуванні, займалися В. Борисенко, Р. Гайворонська, І. Демиденко, Г. Окань та ін. Проте більшість досліджень соціокультурної компетентності проведена лінгвістами (Т. Астафурова, Л. Гудков, В. Зінченко, В. Зусман, З. Кирнозе, А. Поленова, В. Сафонова та ін.), які розуміють її (соціокультурну компетентність) як один з показників сформованості вторинної мовної свідомості особистості, що має вміння і навички інтерпретації і застосування соціокультурної інформації у ситуаціях професійної міжкультурної взаємодії.

Визначення сутності поняття «соціокультурна компетентність» з позицій

психології і педагогіки суттєво ускладнене через тісний взаємозв'язок цього особистісного утворення з такими категоріями, як «міжкультурна компетентність», «етнокультурна компетентність», «культурна компетентність». Проте, у будь-якому випадку, загальною для кожної з цих наукових категорій є друга частина, яка співвідноситься з поняттям «культура».

Результати узагальненого аналізу психолого-педагогічної літератури з проблеми розуміння сутності понять культурної, міжкультурної, етнокультурної і соціокультурної компетентностей представлені нами в таблиці А 1 (Додаток А).

Аналіз психолого-педагогічної літератури розкриває різноманіття і неоднозначність трактування поняття «соціокультурна компетентність», що відображає складність цього феномену [3; 15; 22; 23; 26; 46]. Попри те, що вивченням цієї проблеми займалися і продовжують займатися багато вчених – дослідників (М. Бонюк, І. Демиденко, В. Зорич, С. Калуш, Ю. Кочур, С. Кошульська, С. Чеха), досі немає однозначного визначення поняття «соціокультурна компетентність». Крім того, можна виявити значні розбіжності в позиціях щодо даного наукового конструкту. Намагаючись співвіднести поняття «міжкультурна компетентність» і «соціокультурна компетентність», С. Чеха зазначає, що остання (соціокультурна компетентність) є готовністю і здатністю партнерів з комунікації до ведення діалогу на основі знання власної культури і культури партнера. Вона передбачає вміння орієнтуватися в часі і просторі, розуміння соціального статусу партнера, вміння використовувати різні мовні норми (формальний і неформальний стилі, жаргон, професійна лексика), знання міжкультурних відмінностей поведінкових ритуалів тощо. Іншими словами, зміст соціокультурної компетентності складають:

- знання знаків і вміння користуватися знаковими системами відповідного соціокультурного оточення;
- знання і вміння користуватися невербальними засобами комунікації, що впізнаються і розуміються в цьому соціокультурному середовищі;
- знання способів зв'язку і вміння користуватися каналами зв'язку, вміння розуміти сенс дій і вчинків своїх партнерів по спілкуванню [46, с. 13].

М. Бонюк, вивчаючи особливості формування соціокультурної компетентності майбутніх учителів, зазначає, що соціокультурна компетентність – це вміння мобілізувати ключові компетенції, необхідні для пошуку, обробки і застосування соціокультурної інформації [3]. О. Артем'юк соціокультурну компетентність учителя розглядає в структурі його професійно-педагогічної компетентності і визначає як інтеграційну особистісно-професійну якість учителя, що забезпечує ефективність здійснення педагогічної діяльності в умовах полікультурного соціуму, що динамічно змінюється [1].

Під соціокультурною компетентністю Т. Жученко розуміє інтеграційну властивість особистості, що характеризує її теоретичну і практичну готовність до соціокультурної діяльності, вираженої в особистісно-усвідомленому позитивному ставленні до неї, в наявності глибоких і міцних знань і вмінь, спрямованих на вирішення соціокультурних завдань [18].

Дослідником А. Павлюк соціокультурна компетентність визначається як здатність особистості свідомо і продуктивно діяти в ситуації невизначеності, позитивно вирішуючи життєво важливі завдання соціуму, суб'єктивно осмислюючи можливості варіантів поведінки, що набувають різних форм культурного самовираження і творчості позитивно орієнтованих соціальних груп і окремих індивідів при освоєнні ними соціального простору [33].

Істотними ознаками соціокультурної компетентності як здатності здійснювати діяльність на основі знань відповідно до цілей, завдань і ситуації спілкування у межах певної сфери професійної діяльності є:

1) володіння знаннями у сфері таких соціально значущих феноменів, як особистість, суспільство, культура;

2) володіння культурними нормами міжособистісної взаємодії, що відображається у ставленні до іншого і до оточення, в повазі людської особистості, її достоїнств і прав, розумінні і прийнятті відмінностей між людьми в культурі [26].

Цікавим є підхід С. Калущ, яка розглядає соціокультурну компетентність майбутнього фахівця як інтеграційну інтелектуально і особистісно обумовлену

характеристику людини, що містить сукупність отриманих знань, умінь, ціннісних орієнтацій, соціально значущих і професійно важливих особистісних якостей, достатніх для повноцінного включення в соціально-професійне середовище [23].

Говорячи про зміст соціокультурної компетентності, В. Зорич включає в неї такі особливості, властивості і якості особистості, як толерантність, відкритість, уміння мобілізувати ключові компетенції, необхідні для пошуку, обробки і застосування соціокультурної інформації, рівень професійної освіти, досвід, індивідуальні здібності особистості [22].

Таким чином, на наш погляд, говорячи про співвідношення вище розглянутих понять, можна стверджувати, що соціокультурна компетентність входить у загальну культурну компетентність особистості і є специфічною інтеграційною якістю особистості, що є синтезом різних соціокультурних компетенцій (передусім уміння здійснювати комунікацію в конкретних соціальних умовах, з урахуванням культурних і соціальних норм поведінки) і що передбачає готовність фахівця до виконання соціокультурної діяльності. Етнокультурна компетентність є, на наш погляд, складовою частиною соціокультурної компетентності, «базою» для її подальшого формування і розвитку. Власне соціокультурна компетентність згодом сама слугує основою для формування міжкультурної компетентності особистості, що відображається в її здатності до соціальної діяльності в мультикультурному середовищі.

Соціокультурна компетентність соціального працівника – це специфічна інтеграційна якість особистості фахівця, що є цілісною системою взаємопов'язаних і взаємодоповнюваних соціокультурних компетенцій, що набуваються і засвоюються в процесі навчання і передбачають готовність майбутнього фахівця до здійснення комунікації в конкретних соціокультурних умовах відповідно до культурних і соціальних норм комунікативної поведінки.

Значні відмінності ми виявили в розумінні і трактуванні компонентного і структурного складу соціокультурної компетентності.

М. Бонюк пропонує розглядати такі структурні компоненти

соціокультурної компетентності студентів – майбутніх учителів іноземних мов:

1) когнітивний компонент (знання): знання системи універсальних цінностей, системи цінностей рідної культури, системи цінностей культури мови, що вивчається, принципів взаємодії культурних уявлень і норм під час зустрічі представників різних культур;

2) діяльнісно-практичний компонент (уміння): уміння виокремити культурні цінності шляхом спостереження за носіями інших культур і взаємодії з ними, спілкуватися в соціокультурному просторі з метою досягнення взаєморозуміння на основі створення загального значення, будувати власну вербальну і невербальну поведінку відповідно до норм культури мови, що вивчається;

3) особистісно-смісловий компонент (стосунки): управління емоціями; емпатія – бажання і готовність сприйняття «іншого» як рівноправного; толерантність; адаптація до явищ іншомовної культури; зняття природної ксенофобії [3].

Т. Жученко, яка вивчала педагогічні технології формування соціокультурної компетентності майбутніх учителів, в структуру соціокультурної компетентності пропонує включити:

- концептуальний компонент – знання про професійну діяльність, знання про соціокультурну діяльність, а також культурно-фонові знання;
- комунікативний компонент представлений уміннями майбутнього вчителя використовувати вербальні і невербальні способи спілкування з представниками різних соціокультурних середовищ;
- емоційно-моральний компонент – соціокультурна свідомість і соціокультурна відповідальність особистості;
- діяльнісний компонент, який характеризує рівень мотивації особистості до реалізації соціокультурної діяльності; вміння виявляти причини виникнення психологічних бар'єрів, що виникають у процесі спілкування, вміння їх прогнозувати і, відповідно, своєчасно попереджати [18].

Подальший аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що в структурі соціокультурної компетентності можна також виокремити: 1) знання,

діяльність (Н. Щербан); 2) знання, вміння, професійно значущі якості особистості (І. Ігнатенко); 3) культурознавчий, соціолінгвістичний, лінгвокраєзнавчий, загальнокультурний, професійний аспекти (О. Холостова).

У межах особистісно-діяльнісного підходу, визначаючи структуру і зміст соціокультурної компетентності соціального працівника, ми виокремлюємо компоненти, які в сукупності дозволяють зробити висновок про рівень сформованості соціокультурної компетентності особистості соціального працівника:

1. Когнітивний компонент – передбачає наявність глибоких і систематизованих знань соціокультурних особливостей і реалій країни, норми і правила взаємодії між людьми, моделей мовної поведінки, ідей, уявлень, вірувань, суджень, звичаїв, традицій; знання особливостей національної самосвідомості, міжнаціональних установок, проблем мовних взаємодій. У процесі отримання майбутнім соціальним працівником знань щодо різних видів діяльності, набуваються вміння визначати загальнолюдські культурно-етичні, моральні цінності, що створюють атмосферу зверненості до людської особистості, готової до спілкування на міжкультурному рівні, здатної до співпереживання, прагнучої до самоактуалізації.

2. Комунікативний компонент містить уміння встановлювати емоційний контакт з клієнтом з урахуванням лінгвокультурних і лінгвопрагматичних компонентів комунікації, уміння брати на себе ініціативу в спілкуванні, розуміння психологічного стану особистості, якій надається соціальна допомога, володіння технікою професійного спілкування, уміння використовувати вербальні і невербальні способи спілкування у процесі здійснення професійної діяльності.

3. Аксіологічний компонент – ціннісно-сміслові орієнтири в професійній діяльності соціального працівника. Аксіологічний компонент дозволяє співвіднести відображену реальність з поглядами, уявленнями, переконаннями, ідеалами особистості і визначає систему цінностей, систему моральних та інших соціальних норм, принципів, ідеалів, установок, їх функціонування в конкретних

соціокультурних умовах. Аксиологічна система особистості фахівця з соціальної роботи визначається громадськими стосунками і спирається на систему світоглядних поглядів, уявлень, ціннісних стосунків, ціннісних орієнтацій. Крім того, до аксиологічного компоненту ми відносимо і базову складову соціокультурної компетентності – соціокультурну толерантність – моральну якість особистості фахівця з соціальної роботи, терпимість, що характеризує його ставлення до інших людей, незалежно від їх етнічної, національної або культурної приналежності, терпиме ставлення до іншого роду поглядів, устоїв.

4. Діяльнісний компонент – уміння фахівця з соціальної роботи знаходити і використовувати культуровідповідні стратегії роботи з різними клієнтами – вихідцями з різних соціокультурних груп. Можна виокремити базові навички і вміння: працювати з клієнтами, що належать до іншої або своєї культурної групи; оцінювати значення культури для конкретного клієнта; заохочувати відкрите обговорення відмінностей і реагувати на культурно упереджені висловлювання і дії; включати інформацію, отриману під час діагностики з урахуванням культурних особливостей клієнта в розробку планів організації соціальної та інших видів допомоги, залучаючи до цього процесу конкретну особистість або сім'ю, поважаючи їх вибір при визначенні цілей і способів організації допомоги.

Таким чином, завершуючи аналіз специфіки соціокультурної компетентності і її місця в структурі професійної компетентності фахівців з соціальної роботи, можна сказати, що соціокультурна компетентність, на наш погляд, входить у загальну культурну компетентність особистості і є специфічною інтеграційною якістю особистості, що відображає синтез різних соціокультурних компетенцій (передусім уміння здійснювати комунікацію в конкретних соціальних умовах, з урахуванням культурних і соціальних норм поведінки), передбачає готовність фахівця до виконання соціокультурної діяльності.

У структуру соціокультурної компетентності соціального працівника входить когнітивний, комунікативний, аксиологічний і діяльнісний компоненти.

2.1. Розробка і наукове обґрунтування моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників

Найважливішим завданням системи вищої освіти, окрім розвитку знань, умінь і навичок студента, є також формування його особистості як професіонала, сприяння його самоідентифікації з професією. Період навчання у ЗВО – це час, коли формуються основні ціннісні установки, життєва позиція, ставлення до навколишньої дійсності в цілому і до своєї професії зокрема. Найважливішою функцією професійної освіти є формування професійних знань, умінь і навичок фахівця, становлення його суб'єктності, розвиток особистісних характеристик. Формування соціокультурної компетентності в соціальній роботі з сім'єю – одна зі сторін процесу професійної підготовки майбутніх соціальних працівників у педагогічному ЗВО.

При визначенні поняття «формування соціокультурної компетентності» ми орієнтуємося на позиції вітчизняних авторів, які характеризують це явище як безперервний, цілеспрямований процес, що забезпечує появу цієї інтеграційної характеристики особистості за допомогою впливу зовнішніх чинників (соціально-культурного освітнього середовища, інших людей) і внутрішніх (особистісних особливостей студентів – майбутніх соціальних працівників).

Необхідно враховувати, що ми розглядаємо формування соціокультурної компетентності не відособлено, в процесі саморозвитку і власне професійної діяльності, а в процесі набуття вищої професійної освіти.

Усе вищесказане підкреслює першочерговість завдання розробки оптимальної моделі цілісного навчально-освітнього процесу з формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників відповідно до умов сучасного суспільства, що постійно змінюються, динаміки його соціальних замовлень. Ми вважаємо, що застосування методу моделювання забезпечить цілеспрямоване, послідовне і глибоке вивчення досліджуваного педагогічного процесу, аналіз його ефективного функціонування, уявлення про поліпшення його характеристик.

Формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників ми розуміємо як цілеспрямований процес сприйняття, освоєння і усвідомлення студентами соціокультурних особливостей різних клієнтів, що забезпечують розвиток їх загальної, особистісної і професійної культури.

Теоретико-методологічну основу розробки моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників склали компетентнісний підхід, особистісно-діяльнісний підхід, аксіологічний підхід, контекстний підхід.

Необхідність включення компетентнісного підходу в систему освіти підтримують багато відомих педагогів і психологів [2; 5; 12; 19; 23; 45]. І. Зимня зазначає, що нині відбувається зміщення акцентів з принципу адаптивності на принцип компетентності випускників освітніх установ [21].

Особистісний і діяльнісний компоненти нерозривно пов'язані один з одним внаслідок того, що особистість виступає суб'єктом діяльності, яка, у свою чергу, разом з впливом інших чинників, наприклад, спілкуванням, і визначає його особистісний розвиток. У своєму діяльнісному компоненті особистісно-діяльнісний підхід передбачає, що свідомість людини визначається тією діяльністю, в яку вона включена [31]. Таким чином, особистісно-діяльнісний підхід орієнтований на організацію навчально-виховного процесу на основі активної діяльності студентів, на допомогу студентові в усвідомленні себе суб'єктом професійного досвіду, на виявлення, розкриття індивідуальних особливостей становлення компетентності, внаслідок чого – самореалізації і самоствердження [28].

Аксіологічний підхід є важливою складовою формування професійної компетентності фахівця, оскільки її ми розглядаємо як інтеграційну якість особистості, а ядром особистості, передусім, є її ціннісно-смилова структура. Цей підхід дозволяє усвідомити майбутнім соціальним працівникам свій власний життєвий досвід, систему цінностей і сприяє формуванню необхідних позицій і стосунків в реалізації взаємодії з різними клієнтами [14; 34].

Основна функція контекстного підходу до навчання – створювати умови

для трансформації навчально-пізнавальної діяльності в професійну, таким чином, моделюючи освітнє середовище, максимально наближене за формою і змістом до професійного середовища. На думку дослідників, контекстне навчання зміщує акценти з пасивної абсорбції окремих пластів професійної інформації і готових знань на формування у студентів готовності і здатності здійснювати професійні функції [1].

Спираючись на вище вказані підходи, ми розробили власну модель формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників.

Важливо зазначити, що модель формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників може успішно функціонувати і розвиватися тільки за наявності і дотримання певних педагогічних умов. При цьому під педагогічними умовами ми розуміємо взаємодіючий комплекс заходів навчально-виховного процесу, спрямованого на формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників, що забезпечує перехід

студентів на більш високий рівень її сформованості. Основна ідея нашого експериментального дослідження – соціокультурна компетентність майбутніх соціальних працівників формується не під впливом ізольованих умов, а визначається їх поєднанням. Ми вважаємо, що педагогічними умовами ефективного формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників є:

- проектування моделі формування соціокультурної компетентності, основою якої є положення компетентнісного, особистісно-діяльнісного, аксіологічного, контекстного підходів, що створюють умови для трансформації навчально-пізнавальної діяльності студентів у професійну; – цілеспрямоване формування соціокультурної компетентності під час використання соціально-психологічних тренінгів;

- забезпечення комплексу активних засобів і методів навчання (кейс-стаді, рольові і ділові ігри, «мозкові штурми» та ін.), спрямованих на формування і розвиток особистості майбутніх соціальних працівників;

- організація виробничої практики, під час якої відбувається оволодіння необхідними професійними вміннями.

Аналіз досвіду організації поєднання практичної і теоретичної підготовки соціальних працівників показав, що однією з провідних тенденцій розвитку професійної освіти є посилення взаємодії студентів з реаліями професійної діяльності [11; 12; 24; 28; 33; 39; 40; 42]. Майбутні соціальні працівники починають набувати досвіду професійної діяльності спочатку в змодельованих умовах, що імітують реальний процес (наприклад, взаємодія з клієнтом, взаємодія з сім'єю), наближених до реальної діяльності, – на практичних заняттях, а потім вже здійснювати практичну діяльність в умовах реальної професійної діяльності (наприклад, в центрах соціальної допомоги сім'ї і дітям, реабілітаційних центрах). Причому тенденція пов'язана зі збільшенням часу, що відводиться на самостійну практичну діяльність майбутніх фахівців з соціальної роботи. Тобто традиційно використовувані форми практичної підготовки – семінари і власне практична діяльність – доповнюються технологіями активного навчання. Тим самим забезпечується включення майбутніх соціальних працівників у практичну діяльність з рішення професійних завдань, що відповідає властивостям процесу формування досвіду професійної діяльності.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури [35; 37; 47] ми визначили чотири складові блоки моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників: цільовий, змістовний, процесуальний і оцінно-результативний.

Цільовий блок є принципово важливим, оскільки саме в моделі цілепокладання знаходить втілення і в той же час це інструмент здійснення цілей. Модель одночасно враховує мету і гарантує її реалізацію. Цільовий блок відображає планований результат навчання, уявлення про рівень соціокультурної компетентності майбутнього соціального працівника, який має бути досягнутий студентами на кожному з етапів навчання.

У контексті нашої моделі мета професійної підготовки майбутніх

соціальних працівників деталізується як досягнення ними високого рівня теоретичної, практичної і особистісної готовності до ефективного вирішення професійних завдань у соціальній роботі з різними типами сімей. При цьому ми враховували:

- Дидактичні цілі – розширення кругозору студентів в галузі теорії соціальної роботи, технології соціальної роботи з сім'єю, взаємодії з сім'ями різних типів; вдосконалення пізнавальної діяльності студентів, навчання способам застосування отриманих знань і вмінь у практичній діяльності.

- Виховні цілі – формування необхідних для ефективною взаємодії і соціальної роботи з різними типами сімей особистісних характеристик майбутніх фахівців (соціокультурна толерантність, емпатія, соціокультурна сензитивність, делікатність, відкритість, гнучкість, комунікативність), розвиток відповідних мотиваційно-ціннісних установок і позицій; виховання самостійності, відповідальності.

- Розвивальні цілі – розвиток мислення, мовлення, творчих здібностей, умінь швидко реагувати на конфліктні ситуації, розвиток здібностей зіставляти, оцінювати, прогнозувати, планувати.

- Соціалізуючі цілі – залучення до норм і цінностей різних культур, адаптація до умов багатокультурного середовища, формування професійної самосвідомості як умови успішної адаптації у суспільстві.

- Діагностичні цілі – знання основних проблем мультикультурного суспільства, причин, що їх викликають, способів діагностики і соціальної корекції міжкультурних взаємодій.

Метою освітнього процесу в цій моделі є реалізація і виконання таких завдань:

1. Формування і розвиток у студентів стійкого інтересу до професійної діяльності в роботі з різними типами сімей.

2. Формування і розвиток теоретичних уявлень про різні типи сімей як об'єкт професійної діяльності фахівця з соціальною роботою.

3. Формування і розвиток умінь, необхідних у професійній діяльності з сім'ями різного типу.

4. Розвиток професійно значущих якостей особистості у студентів.

Наступним компонентом моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників є змістовний блок, що передбачає: загальнокультурну, соціально-психологічну і професійну підготовку.

Загальнокультурна підготовка майбутніх соціальних працівників сприяє формуванню всебічно розвиненої і соціально активної особистості; вона здійснюється на базі таких навчальних дисциплін: «Історія України», «Культурологія», «Етика та естетика» та ін.; у процесі участі у позааудиторних заходах (студентська наукова робота, наукові гуртки, наукові конференції та ін.).

Соціально-психологічна підготовка дозволяє опанувати знання щодо соціокультурних особливостей різних типів сімей, стратегії і технології соціальної роботи з різними типами сімей, про професійно важливі якості фахівця з соціальної роботи з сім'єю тощо. Цьому сприяють такі навчальні дисципліни: «Теорія соціальної роботи», «Технології соціальної роботи», «Конфліктологія в соціальній роботі», «Професійно-етичні основи соціальної роботи», «Зміст і методика психосоціальної роботи в системі соціальної роботи», «Зміст і методика педагогічної діяльності в системі соціальної роботи»; крім того, соціокультурні компетенції формуються в процесі різних видів практик, у позааудиторній самостійній роботі, а також у навчально-дослідницькій роботі [15; 20].

Професійна підготовка реалізовувалася за допомогою циклу соціально-психологічних тренінгів: тренінг соціокультурної толерантності, тренінг психологічної стійкості особистості, тренінг соціокультурної ідентичності тощо [7; 30; 38].

При розробці моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників ми дотримувалися важливої вимоги, яка полягає в тому, що основу будь-якої моделі складають принципи, що визначають

і формулюють цілі. Нами були виокремлені такі принципи:

1. Принцип науковості, суть якого полягає у відповідності змісту соціокультурної освіти майбутніх соціальних працівників рівню розвитку науки.

2. Принцип зв'язку теорії з практикою, що стверджує провідну роль теорії в практиці формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників.

3. Принцип систематичності, який передбачає створення такої структури соціокультурної освіти, на основі якої формується струнка логічна система знань, умінь, навичок, а також особистісних якостей.

4. Принцип інтеграції, що визначає взаємопроникнення і єдність ідей, цілей і завдань, елементів змісту і методики соціокультурної освіти.

5. Принцип професійної спрямованості передбачає створення цілісної системи освіти і виховання особистості фахівця, підготовки його до активної участі в професійній діяльності відповідно до особистих інтересів і громадських потреб.

Результатом реалізації змістовного блоку моделі є формування у студентів-майбутніх соціальних працівників когнітивного, комунікативного, аксіологічного і діяльнісного компонентів соціокультурної компетентності.

Процесуальний блок містить ефективний дидактичний інструментарій: послідовність і доцільність підбору методів, прийомів формування соціокультурної компетентності майбутніх фахівців з соціальної роботи. Методами і прийомами, що забезпечують функціонування цього блоку, ми обрали інтерактивні методи навчання (метод модерацій, case – study, метод креативного рішення проблем, ділові ігри), методи проблемного навчання.

Оцінно-результативний блок містить критерії і показники соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників, моніторинг сформованості досліджуваного феномену. Для контролю і оцінки рівня сформованості соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників нами використовувалися поточний, проміжний і підсумковий форми контролю з використанням тестових завдань. Відбір матеріалу для тестування проводився

відповідно до основних принципів, що пред'являються до тестових завдань. Для оцінки ефективності роботи, що проводилася, був визначений об'єкт педагогічного виміру (залежний, змінний) – рівень сформованості соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників, який ми прагнули істотно підвищити завдяки формувальному експерименту. З метою виявлення рівня сформованості соціокультурної компетентності студентів-майбутніх фахівців з соціальної роботи нами були розроблені відповідні критерії прогнозованого результату, а також засоби діагностики. Критерії і засоби діагностики соціокультурної компетентності показані нами в таблиці Б1 (Додаток Б).

Соціокультурна компетентність майбутнього соціального працівника як складно структуроване, багатогранне утворення проявляється на трьох рівнях сформованості: незадовільному, стабільному й оптимальному. Характеристики рівнів сформованості соціокультурної компетентності представлені у Додатку В.

Таким чином, для оптимізації процесу формування соціокультурної компетентності соціальних працівників нами розроблена модель її формування. Теоретико-методологічну основу розробки моделі формування соціокультурної компетентності склали компетентнісний, особистісно-діяльнісний, аксіологічний, контекстний підходи.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

2.1. Організація дослідно-експериментальної роботи з формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників

Експериментальне дослідження здійснювалося відповідно до вимог сучасної методології і було спрямоване на підтвердження сформульованої гіпотези, реалізацію поставлених завдань і виявлення ефективності розробленої нами моделі формуванню соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників.

Для апробації моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників нами були підібрані контрольна (19 чоловік) і експериментальна (18 чоловік) групи – студенти 4 курсу очної і заочної форм навчання, що навчаються за фахом «Соціальна робота».

Педагогічний експеримент, що проводився впродовж 2020 року, складався з трьох етапів, на кожному з яких визначалися конкретні завдання, відповідна база дослідження і комплекс психодіагностичних методик. Констатувальний етап був спрямований на визначення вихідного рівня сформованості соціокультурної компетентності студентів і розробку теоретичної моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників. Формувальний етап полягав в апробації розробленої моделі формування соціокультурної компетентності, застосуванні різноманітних методів, форм і засобів навчання. Контрольний етап передбачав аналіз отриманих результатів, виявлення динаміки рівня соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників, прогнозування перспектив подальшої діяльності. Кожен подальший етап був природним продовженням попереднього, вбираючи в себе результати попередньої роботи, і передбачав перевірку і підтвердження отриманих раніше результатів у нових умовах.

У педагогічному експерименті залежними змінними були рівні

сформованості соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників (незадовільний, стабільний, оптимальний), а незалежною змінною виступила модель формування соціокультурної компетентності майбутніх фахівців з соціальної роботи.

Особливо відмітимо, що соціокультурна компетентність як багатовимірне і складне компонентне утворення не піддається прямій діагностиці за допомогою однієї методики. Можуть бути продіагностовані окремі її компоненти, пов'язані зі знаннями, вміннями, відповідними особистісними якостями.

Опис констатувального етапу дослідження та результатів діагностики за запропонованими критеріями і показниками сформованості соціокультурної компетентності соціальних працівників представлений у Додатку Г.

Результати констатувального етапу експерименту зумовили необхідність формування соціокультурної компетентності майбутніх фахівців з соціальної роботи.

Формувальний етап дослідно-пошукової роботи був спрямований на реалізацію моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх фахівців з соціальної роботи, а також педагогічних умов ефективної реалізації моделі.

З метою збагачення, поглиблення і закріплення соціокультурних знань і формування вмінь і навичок студентів з соціальної роботи з різними типами сімей було сплановано спеціальний курс «Соціальна робота з сім'єю» (загальна кількість годин – 90, з них аудиторних – 36 годин). *Метою спецкурсу* стало формування уявлень студентів про сім'ю як цілісну систему, динаміку її розвитку і кризові періоди сімейних стосунків, формування вмінь студентів орієнтуватися в питаннях сімейної психології і соціальної роботи з сім'ями різного типу. Основними завданнями спеціального курсу є:

1. Ознайомити студентів з сучасними теоретичними положеннями про природу сімейно-шлюбних стосунків, про специфіку виховання дитини в сім'ї.
2. Підвищити соціально-педагогічну культуру студентів – майбутніх фахівців з соціальної роботи, створити передумови для формування в них

навичок з соціального обслуговування сім'ї.

3. Формувати у студентів духовні, моральні цінності на основі індивідуального підходу.

4. Сформувати у студентів професійну компетентність у роботі з сім'єю, і зокрема, соціокультурну компетентність.

5. Залучити увагу студентів до цінності сім'ї як найважливішого соціального інституту.

6. Познайомити студентів з інноваційною діяльністю державних установ і неурядових організацій, що працюють з сім'єю.

7. Навчити застосовувати отримані знання в практичній діяльності, ознайомити студентів з сучасними діагностичними методиками соціальної роботи з сім'єю.

8. Розвивати професійні вміння і навички організації соціальної допомоги сім'ї.

9. Стимулювати розвиток творчого потенціалу і активності майбутніх фахівців при підготовці до роботи з сім'єю.

Зміст спеціального курсу «Соціальна робота з сім'єю» орієнтовано на побудову цілісного процесу навчання, що сприяє поетапному формуванню компетентності в галузі соціальної роботи з сім'ями з різними соціокультурними особливостями. Зміст дисципліни можна представити у вигляді чотирьох взаємопов'язаних розділів: психологічна характеристика сім'ї; типологія сучасної сім'ї; сім'я як об'єкт соціальної роботи; соціокультурні особливості і соціальна робота з різними типами сімей.

У процесі вивчення студентами цього спецкурсу використовуються такі форми організації навчально-пізнавальної діяльності студентів, як: лекції-дискусії, лекції – удвох, лекції із заздалегідь запланованими помилками, лекції – бесіди; семінари – дискусії, семінари – ділові ігри; захист проектів, «круглий стіл». Під час вивчення спеціального курсу використовуються такі інтерактивні методи навчання, як метод модерацій, case – study, метод креативного рішення проблем. Особливості використання традиційних та

інноваційних методів і форм роботи у процесі формування соціокультурної компетентності соціальних працівників представлені у Додатку Е.

Особливу роль у реалізації завдання формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників відіграє практика. Виробнича практика є одним з найважливіших компонентів професійної підготовки соціальних працівників, оскільки дозволяє трансформувати теоретичні («пасивні») знання в знання практичні («активні»). Саме завдяки організації тих або інших видів практики відбувається якісний і кількісний стрибок у розвитку професійних умінь студентів. У процесі виробничої практики студенти – майбутні фахівці з соціальної роботи якнайкраще переконуються в необхідності теоретичних знань і певних професійних умінь у галузі соціальної роботи з сім'єю. В той же час тут створюються умови для широкого використання сформованих умінь, тобто здійснюється принцип зв'язку теорії і практики. Виробнича практика студентів є органічною частиною системи безперервної комплексної практики, первинним етапом залучення студентів до самостійної діяльності.

У контексті нашого дослідження виробнича практика повинна сприяти формуванню у студентів таких соціокультурних компетенцій:

- адаптуватися і самостійно орієнтуватися в соціальному середовищі і проблемному полі різних типів сімей;
- ставити цілі соціального втручання і визначати порядок їх досягнення в процесі соціальної роботи з сім'єю;
- визначати методи й інструментарій у соціальній роботі з різними типами сімей;
- обирати технології соціальної роботи стосовно кожної сім'ї з різними соціокультурними особливостями;
- встановлювати доброзичливі неконфліктні стосунки з колегами.

Організація практики базується на таких основних принципах [41]:

- зв'язок практики з життям, відповідність її змісту, форм проведення

вимогам, що пред'являються до майбутньої професійної діяльності на сучасному етапі;

- навчальний характер практики;
- систематичність, послідовність практики;
- поступове ускладнення її змісту, форм і методів організації;
- комплексний характер практики, що передбачає єдність навчальної і виховної роботи студентів;

• органічний зв'язок практики з вивченням теоретичних курсів. Практика в процесі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників виконує такі функції [33]:

• попереджувальна функція сприяє застереженню майбутнього фахівця з соціальної роботи від небезпечних помилок, а якщо вони допущені, то допомагає швидко і кваліфіковано їх виправити;

• адаптаційна функція відіграє важливу роль у виробничій практиці. Студент уперше знайомиться з реальною професійною діяльністю з позицій певних теоретичних і практичних знань про психологічні характеристики сім'ї, особливості соціальної роботи з різними типами сімей; зіставляє свої знання і вміння з професійною діяльністю реальних фахівців з соціальної роботи. Виявляючи можливі розузгодження між теорією і практикою, майбутній соціальний працівник обов'язково замислюється над шляхами їх подолання в майбутній професійній діяльності. Таким чином, практика дозволяє адаптувати отримані теоретичні знання і вміння до реальності;

• навчальна функція практики полягає в можливості перевірити теоретичні знання. Недостатність наукових знань майбутніх фахівців з соціальної роботи, виявлена під час практики, стимулює студентів до самоосвіти;

• виховна функція практики, що реалізується, передусім, у базових установах, полягає в можливості зіставити теоретичне розуміння професійної культури майбутнього фахівця з соціальної роботи з реальною культурою працюючого фахівця, його підходами до вибору цінностей, до відбору

принципів професійної діяльності;

- розвивальна функція практики реалізує лідерські, аналітичні, емпатійні, толерантні й інші здібності студентів, що обумовлюють успіх соціальної роботи з сім'єю. Зокрема, здатність швидкого ухвалення правильних ситуативних рішень, прогнозування ситуацій;

- діагностична функція практики – одна з найважливіших. Саме практика мотивує студента до оцінки отриманих теоретичних знань і практичних умінь, діагностики їх достатності, глибини і міцності.

Розробляючи програму практики, варто посилити практичну спрямованість змісту матеріалу на оволодіння студентами знаннями, вміннями, навичками, необхідними для формування соціокультурної компетентності в соціальній роботі з сім'ями різного типу, чітко визначити цілі кожного виду знань, максимально включати студентів в активну практичну роботу.

Таким чином, для реалізації моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників нами були сплановані: спеціальний курс «Соціальна робота з сім'єю»; цикл соціально-психологічних тренінгів і програма виробничої практики студентів.

2.2. Аналіз результатів формувального етапу експерименту

Узагальнюючи результати дослідження всіх компонентів соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників після формувального етапу дослідно-експериментальної роботи, можна зробити висновок про її загальний рівень розвитку, представлений у таблиці Д 1 (Додаток Д).

Більшість студентів експериментальної групи після формувального експерименту продемонстрували стабільний і оптимальний рівні соціокультурної компетентності. Більш ніж в два рази зменшилася кількість студентів з незадовільним рівнем соціокультурної компетентності.

Отримані дані говорять про те, що після реалізації моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників у значної

частини студентів експериментальної групи розширилися і поглибилися знання про соціокультурні особливості сім'ї, норми і правила взаємодії між членами сім'ї; сформувалися вміння встановлювати емоційний контакт з сім'єю в цілому і з кожним членом сім'ї окремо з урахуванням лінгвокультурних і лінгвопрагматичних компонентів комунікації. Більшість студентів експериментальної групи продемонстрували високий рівень комунікативних здібностей; сформованість системи цінностей; високий рівень соціокультурної толерантності. Значно розширився і діапазон методів, технологій і засобів, що використовуються студентами в соціальній роботі з сім'ями з різними соціокультурними особливостями. Реалізація спеціального курсу «Соціальна робота з сім'єю», проведення циклу соціально-психологічних тренінгів і цілеспрямована організація виробничої практики дозволяють сформувати у майбутніх фахівців з соціальної роботи готовність здійснювати соціальну підтримку на основі розуміння соціокультурної своєрідності сімей; сприяють усвідомленню власних цінностей і базових переконань, потенційних етнічних і соціальних стереотипів і упереджень, що визначають ставлення до традицій, норм і соціальних уявлень, відмінних від пануючих у тій культурній групі або шарі, до яких належить соціальний працівник. Крім того, у студентів експериментальної групи сформувалися навички міжособистісної комунікації в контексті соціальної роботи з сім'ями, що представляють різні культурні і соціальні групи і співтовариства.

Таким чином, результати дослідно-експериментальної роботи доводять ефективність розробленої нами моделі формування соціокультурної компетентності.

ВИСНОВКИ

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження показав, що соціокультурна компетентність соціального працівника – це якість особистості фахівця, що є цілісною системою взаємопов'язаних і взаємодоповнюваних соціокультурних компетенцій, необхідних йому для ефективної взаємодії і виконання конкретних видів соціальної роботи з різними типами клієнтів, виходячи з їх соціокультурних особливостей. Соціокультурна компетентність соціального працівника представлена такими компонентами: когнітивним, комунікативним, аксіологічним і діяльнісним. При цьому в кожен із зазначених компонентів входять різні соціокультурні компетенції.

Для оптимізації процесу набуття студентами соціокультурної компетентності в галузі соціальної роботи з сім'єю нами розроблена модель її формування. Реалізація моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників передбачала розробку спеціального курсу «Соціальна робота з сім'єю», циклу соціально-психологічних тренінгів і створення програми виробничої практики.

Результати, отримані нами після формувального етапу дослідно-експериментальної роботи, свідчать про те, що зміни, що сталися в компонентах і загальному рівні соціокультурної компетентності студентів спеціальності «Соціальна робота» експериментальної групи викликані не випадковими чинниками, а є наслідком реалізації моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників.

Отже, результати, отримані в ході проведення експерименту, а також їх кількісний і якісний аналіз дозволили підтвердити ефективність обґрунтованих педагогічних умов; показали результативність розробленої моделі формування соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників, спеціального курсу «Соціальна робота з сім'єю», програми виробничої практики і циклу соціально-психологічних тренінгів як засобів її реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артем'юк О.О. Соціальна робота: досвід і проблеми підготовки фахівців. Київ: Вид-во ВМУРОЛ «Україна», 2007. 129 с.
2. Байденко В. І. Виявлення складу компетенцій випускників ЗВО як необхідний етап проектування освіти нового покоління. Київ: Освіта, 2006. 172 с.
3. Бонюк М.В. Формування соціокультурної компетентності майбутнього вчителя : автореф. дис канд. пед. наук. Київ, 2015. 20 с.
4. Борисенко В. Л. Педагогічні аспекти підготовки соціальних працівників. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 3. С. 16 – 21.
5. Босів П. П. Компетентнісно-діяльнісний підхід і модернізація змісту загальної освіти. Київ: Стандарт, 2013. 158 с.
6. Бочарова В. Г. Про методологічні підходи до розуміння цілісного процесу соціалізації, виховання і розвитку особистості. *Теорія і практика соціальної роботи: вітчизняний і зарубіжний досвід*. Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2013. С. 20 – 34.
7. Вачков И.В., Дерябо С.Д. Окна в мир тренинга. Методологические основы субъективного подхода к групповой работе. Санкт-Петербург: Речь, 2014. 272 с.
8. Вдовенко М.В. Соціальна робота з сім'єю: підготовка фахівців. *Вища освіта для XXI століття*. 2005. № 4. С. 23-28
9. Гайворонська Р.О. Методика соціальної роботи з сім'єю. Миколаїв: Миколаївський державний педагогічний університет, 2011. 155 с.
10. Гальченко І.Г. Проектування державних освітніх стандартів вищої професійної освіти нового покоління з використанням компетентнісного підходу. *Праці методологічного семінару «Україна у Болонському процесі: проблеми, завдання, перспективи»*. Київ: Дослідницький центр проблем якості підготовки фахівців, 2005. С.42 – 48.
11. Гаркуша Н.В. Технології підготовки фахівців з соціальної роботи у ЗВО: компетентнісний підхід: монографія. Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. 186 с.

12. Грищук Н.П. Розвиток компетентності фахівців як найважливіший напрям реформування професійної освіти. *Наукові записки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Кваліметрія в освіті: методологія і практика»*. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2002. С. 44 – 52.
13. Гудок Л.Г. Соціальна робота як наукова теорія, діяльність і навчальна дисципліна. Вінниця: Твори, 2016. 225 с.
14. Гущина Н. О. Аксіологічні аспекти вітчизняної освіти як чинник формування професійно-ціннісних орієнтацій майбутнього соціального педагога: автореф. дис канд. пед. наук . Київ, 2014. 20 с.
15. Демиденко І.Ф. Професійна підготовка соціального працівника. Київ: А.С.К., 2014. 186 с.
16. Державні стандарти вищої педагогічної освіти нового покоління: оцінки і очікування (інформаційно-аналітичний матеріал) / Відп. редактор Н.П. Пашуленко. Київ: Дослідницький центр проблем якості підготовки фахівців, 2015. 33 с.
17. Деркач В. Д. Професійна компетентність як особистісна характеристика суб'єкта. *Педагогіка і психологія*. 2009. №4. С. 37-44.
18. Жученко Т. А. Технологія навчання як умова підвищення якості підготовки фахівців в системі університетської освіти. *Інновації в освіті*. 2017. №7. С. 37 – 45.
19. Засенко П.Ф., Симанюк Є.М. Компетентнісний підхід до модернізації професійної освіти. *Вища освіта в Україні*. 2015. № 4. С. 18 – 25.
20. Засенко П.Ф., Шарук О.М. Особистісно-орієнтовані технології професійного розвитку фахівця. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 4. С.43-49.
21. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Москва: Педагогика, 2004. 125 с.
22. Зорич В.Д. Підготовка соціального працівника як багаторівневий процес. *Актуальні проблеми стану і перспектив соціальної роботи в Україні*. Київ, 2012. Вип.6. С. 85-91.
23. Калуш С.К. Соціально-професійна компетентність як цілісний результат

- професійної освіти. *Проблеми якості освіти*. Кн. 2. Київ: Дослідницький центр проблем якості підготовки фахівців, 2008. С. 54-60.
24. Клусь О.Л. Професійна підготовка фахівців з соціальної роботи в системі вищої професійної освіти. Київ: Вища школа, 2011. 186 с.
25. Ключові компетенції і освітні стандарти: *Доповідь А.В. Хуторського на Відділенні філософії освіти і теоретичної педагогіки АПН України 23 квітня 2002 р.* Центр «Ейдос», www/eidos.ru/news/compet.htm.
26. Кочур Ю.В. Формування професійної компетентності соціальних працівників у процесі навчання у ЗВО: автореф. дис канд. пед. наук. Київ, 2016. 20 с.
27. Кошульська С.В. Формування соціокультурної компетентності майбутніх фахівців: автореф. дис канд. пед. наук. Київ, 2012. 20 с.
28. Куличенко Р.М. Особливості підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників. *Учитель – соціальний педагог – соціальний працівник і їх практична діяльність*. Одеса: Вид-во Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, 2014. С. 44-54.
29. Лапчук І.А. Проблеми інтеграції в професійній підготовці соціальних педагогів і соціальних працівників. *Педагогічна освіта і наука: наук.-метод. журн.* 2008. № 2. С. 52-56.
30. Марчук Г. М. Соціально-психологічний тренінг. Київ: Алгол, 2007. 251 с.
31. Митина Л.М. Психологія професіонального розвитку учителя. Москва: Флінта: Московський психолого-соціальний інститут, 2008. 146 с.
32. Окань Г. П. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців з соціальної роботи для діяльності в екологічно несприятливому середовищі: автореф. дис канд. пед. наук. Київ, 2017. 20 с.
33. Павлюк А.М. Соціальна робота як наука, вид професійної діяльності і спеціальність в системі вищої освіти. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. №1. С.51-55.
34. Пломенюк М. Г. Аксиологічний підхід у формуванні змісту освіти у вищій школі // Режим доступу : <ftp://lib.herzen.spb.ru/text>. – Загол. з екрану.

35. Раченко І.П. Діагностика педагогічної компетентності. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри*: Зб. наук. праць / За заг ред. Н.Є.Завадської. Київ: НПУ ім.М.П. Драгоманова, 2010. 207с.
36. Семенюк Н. С. Категорії «компетентність» і «компетенція» в сучасній освітній парадигмі. Київ: Соціс, 2009. 68 с.
37. Сердюк В. В., Болотов В.А. Компетентнісна модель: від ідеї до освітньої програми. *Педагогіка*. 2003. № 10. С. 60 – 66.
38. Сидоренко О.В. Тренінг комунікативної компетентності в діловій взаємодії. Київ: А.С.К., 2006. 208 с.
39. Соціальна педагогіка і соціальна робота за кордоном. *Школа соціальних педагогів і соціальних працівників*. Харків: Міжрегіональний центр соціальної педагогіки і соціальної роботи, 2011. Вип. 1-6. 130 с.
40. Соцький В. А. Соціальний працівник: особистість і професія. *Соціальна робота*. Вип.6. Київ: Соціс, 2002. С. 10-14.
41. Теория социальной работы / Под ред. Е.И. Холостовой. Москва: Просвещение, 2008. 308 с.
42. Топчій Л.В. Актуальні проблеми розвитку особистості соціального працівника. *Сім'я в процесі розвитку*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ: КАДУ, 2013. 269 с.
43. Торохтій В.С. Основи психолого-педагогічного забезпечення соціальної роботи з сім'єю: навчальн. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 204 с.
44. Фірсов М.В. Професійно-етичні принципи соціальної роботи і їх історичні корені. *Професійно-етичні норми соціальної роботи*. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 94 с.
45. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. *Народное образование*. 2003. № 2. С. 58 – 65.
46. Чеха С. Е. Роль і місце соціокультурної компетентності в підготовці студентів ЗВО: автореф. дис канд. пед. наук. Київ, 2013. 20 с.

47. Чорній Б.Ю. Предметно-професійна підготовка соціальних працівників: завдання, зміст, організація. *Соціальна робота*. Вип. 5. Київ, 2002. 138 с.
48. Ярецький В. Ю. Формування професійної компетентності фахівця з соціальної роботи в освітньому процесі ЗВО. *Педагогіка і психологія*. 2016. № 3. С. 62 – 68.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А 1

**Порівняльний аналіз понять «культурна компетентність»,
«міжкультурна компетентність», «етнокультурна компетентність»,
«соціокультурна компетентність»**

Культурна компетентність	<p>Частина національної культури, яку засвоїв індивід і користується нею в теоретичному або практичному плані, є національною за змістом, але мультикультурною по суті і містить достатні знання про культури інших народів, що забезпечує людині доступ до науки, мистецтва й іншої професійної діяльності у сучасному світі.</p> <p>Набір моделей поведінки, установок і організаційних практик, які, поєднуючись у межах системи або установи, а також співтоваристві професіоналів, дають можливість системі, установі або фахівцеві ефективно працювати в ситуаціях міжкультурної взаємодії.</p>
Міжкультурна компетентність	<p>Теоретична і практична готовність фахівця до соціальної діяльності в поліетнічному соціумі. Здатність людини розуміти, поважати і продуктивно використовувати культурні умови і чинники, що впливають на сприйняття, оцінку, почуття і вчинки суб'єктів міжкультурної взаємодії, що дозволяє їм пристосовуватися один до одного, бути толерантними і розвивати ефективні способи співпраці.</p>
Етнокультурна	Властивість особистості, що виражається в наяв-

компетентність	ності сукупності об'єктивних уявлень і знань про ту або іншу культуру, що реалізується через уміння, навички і моделі поведінки, сприяючи ефективному міжетнічному взаєморозумінню і взаємодії.
Соціокультурна компетентність	Інтеграційна властивість особистості, що характеризує її теоретичну і практичну готовність до соціокультурної діяльності, вираженої в особистісно-усвідомленому позитивному ставленні до неї, в наявності глибоких і міцних знань і вмінь, спрямованих на вирішення соціокультурних завдань.

Додаток Б

Таблиця Б1

Критерії і засоби діагностики сформованості компонентів соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників

Компоненти соціокультурної компетентності	Соціокультурні компетенції	Критерії їх сформованості	Методи діагностики
Когнітивний компонент	1. Знання психологічних особливостей сім'ї, типології сімей, технологій соціальної роботи з сім'ями з різними соціокультурними особливостями. 2. Знання соціокультурних особливостей сім'ї, норм і правил взаємодії між членами сім'ї, моделей мовної поведінки, особливостей національної самосвідомості. 3. Уміння і навички визначати культурно-етичні, моральні цінності сім'ї.	Володіння соціокультурним і знаннями на репродуктивному і творчому рівнях	Завдання на відтворення і використання соціокультурних знань і вмінь
Комунікативний компонент	1. Уміння встановлювати емоційний контакт з сім'єю в цілому і з кожним членом сім'ї окремо з урахуванням лінгвокультурних і лінгвопрагматичних компонентів комунікації. 2. Уміння брати	Рівень комунікативних здібностей	Методи тестування

	на себе ініціативу в спілкуванні, розуміння психологічного стану сім'ї і її членів. 3. Володіння технікою професійного спілкування, уміння використовувати вербальні і невербальні засоби спілкування з різними соціокультурними сім'ями.		
Аксіологічний компонент	1. Система цінностей, моральних та інших соціальних норм, принципів, ідеалів, установок і їх функціонування у взаємодії з різними соціокультурними сім'ями. 2. Соціокультурна толерантність фахівця з соціальної роботи.	Рівень соціокультурної толерантності	Методи тестування
Діяльнісний компонент	1. Уміння знаходити і використовувати культуровідповідні стратегії втручання в роботі з різними типами сімей.	Сформованість оцінних, діагностичних, прогностичних, виховних, і спонукальних компетенцій	Завдання на вирішення проблемних ситуацій, метод анкетування і тестування, карти самоспостереження

Характеристика рівнів сформованості соціокультурної компетентності соціальних працівників

Незадовільний рівень – фрагментарність знань про соціокультурні особливості різних типів сімей, норми і правила, взаємодії між членами сім'ї, моделі мовної поведінки, особливості національної самосвідомості; несформованість умінь встановлювати емоційний контакт з сім'єю в цілому і з кожним членом сім'ї окремо, брати на себе ініціативу в спілкуванні, невисокий рівень комунікативних здібностей; низький рівень розвитку вмінь знаходити і використовувати культуровідповідні стратегії втручання в роботі з різними типами сімей, низький рівень соціокультурної толерантності, несформована система ціннісних орієнтацій і їх нестабільне функціонування у взаємодії з різними, типами сімей.

Стабільний рівень характеризується проявом тенденції до стійкості ціннісного ставлення до сімей з різними соціокультурними особливостями, хорошими знаннями про соціокультурні особливості різних типів сімей, середнім рівнем розвитку комунікативних здібностей, відносно сформованими вміннями встановлення контактів з різними сім'ями загалом, і з членами сімей зокрема, досить сформованим рівнем соціокультурної толерантності, середнім рівнем сформованості оцінних, діагностичних, прогностичних, виховних і спонукальних компетенцій у соціальній роботі з сім'ями різного типу.

Оптимальний рівень характеризується глибокими і систематизованими знаннями соціокультурних особливостей сім'ї, норм і правил взаємодії між членами сім'ї, моделей мовної поведінки; сформованими вміннями встановлювати емоційний контакт з сім'єю в цілому і з кожним членом сім'ї окремо з урахуванням лінгвокультурних і лінгвопрагматичних компонентів комунікації; високим рівнем комунікативних здібностей; високим рівнем розвитку вмінь використовувати вербальні і невербальні засоби спілкування з різними соціокультурними сім'ями; сформованою системою цінностей,

моральних та інших соціальних норм, принципів, ідеалів, установок і їх стабільним функціонуванням у взаємодії з різними соціокультурними сім'ями; високим рівнем соціокультурної толерантності; високим рівнем умінь оцінювати значення культури для різних типів сімей; високим рівнем умінь обирати і використовувати форми і методи соціальної роботи, які підходять для сімей з особливим культурним або маргінальним досвідом; високим рівнем розвитку вмінь впливати на різні типи сімей з метою підвищення їх соціальної активності.

Опис констатувального етапу дослідження та результатів діагностики за запропонованими критеріями і показниками сформованості соціокультурної компетентності соціальних працівників

Для дослідження когнітивного і діяльнісного компонентів соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників ми використали метод тестування і вирішення ситуаційних завдань. Тести містили питання комплексного характеру, які вимагають актуалізації знань, пов'язаних з особливостями, методами і технологіями соціальної роботи з сім'єю. Крім того, нами були розроблені ситуаційні завдання, вирішення яких вимагає не лише наявності спеціальних знань в галузі соціальної роботи з сім'єю, але й уміння їх застосувати на практиці.

Оскільки нами були запропоновані тести і ситуаційні завдання з однаковими числами існуючих операцій, необхідних для їх вирішення, ми використали таку формулу для підрахунку рівня когнітивного і діяльнісного компонентів соціокультурної компетентності:

$K_a = M/N$, де a – число істотних операцій, необхідних для вирішення тестів і ситуаційних завдань; M – число правильно вирішених завдань тесту і ситуаційних завдань; N – загальне число відповідей на тестові завдання і ситуаційні завдання. За результатами вимірів коефіцієнта засвоєння знань і навичок практичної діяльності студентів в галузі соціальної роботи з сім'єю, ми визначили рівні когнітивного і діяльнісного компонентів соціокультурної компетентності :

$K_a > 0,9$ – оптимальний;

$0,7 < K_a < 0,9$ – стабільний;

$K_a < 0,7$ – незадовільний.

Комунікативний компонент соціокультурної компетентності вивчався нами за допомогою таких методик – «Діагностика прийняття інших», «Діагностика комунікативної толерантності». Рівень сформованості комунікативного

компонента визначався нами за допомогою таких критеріїв:

- КТ < 40 і ПД > 60 – оптимальний;
- 40 < КТ > 49 і 46 < ПД < 60 – стабільний;
- КТ > 50 і ПД < 45 – незадовільний.

Вивчення аксіологічного компонента соціокультурної компетентності майбутніх фахівців з соціальної роботи здійснювалося нами за допомогою експрес-опитувальника «Індекс толерантності». При цьому ми використали цей критерій для визначення рівня аксіологічного компонента соціокультурної компетентності:

- ІТ > 100 – оптимальний;
- 80 < ІТ < 99 – стабільний;
- ІТ < 80 – незадовільний.

Такий різноманітний дослідницький інструментарій дозволив максимально реалізувати особистісно-діяльнісний підхід до організації освітнього процесу студентів, комплексно і різнобічніше підійти до процесу діагностики і формування соціокультурної компетентності кожного студента. Крім того, для оцінки ефективності моделі формування соціокультурної компетентності нами використовувалися різноманітні методи статистичної обробки – %, оцінка достовірності відмінностей за допомогою непараметричного критерію U3Mn Манна-Уїтні і критерію знаків G.

Непараметричним критерієм χ^2 ми користувалися для доказу гіпотези про наявність/відсутність позитивних змін у формуванні всіх компонентів соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників у процесі реалізації дослідно-експериментальної роботи.

Підрахунок усіх вище вказаних критеріїв здійснювався нами за допомогою комп'ютерної програми SPSS – 12.

Початковим пунктом формування соціокультурної компетентності майбутніх фахівців з соціальної роботи є вивчення рівня сформованості всіх її компонентів, що дає можливість визначити, якими соціокультурними компетенціями володіють студенти, наскільки вони усвідомлені. Цьому був

присвячений констатувальний етап нашого дослідження, який містив вивчення всіх компонентів соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників.

Констатувальний етап.

Узагальнюючи результати дослідження всіх компонентів соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників, можна зробити висновок про її загальний рівень розвитку.

Таблиця 3.2

Показники сформованості соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників на констатувальному етапі (у %)

	Експериментальна група (ЕГ)			Контрольна група (КГ)		
	О	С	Н	О	С	Н
Рівень соціокультурної компетентності	13,0	27,0	60,0	14,0	27,0	59,0

Таким чином, ми бачимо, що оптимальний рівень соціокультурної компетентності виявлений тільки у 13% студентів ЕГ і 14% студентів КГ, стабільний – у 27% студентів ЕГ і 27% студентів КГ, а незадовільний – у 60% студентів ЕГ і 59% студентів КГ. Статистичний аналіз достовірності відмінностей в рівні соціокультурної компетентності студентів контрольної і експериментальної груп до формуального етапу дослідно-експериментальної роботи показав відсутність яких-небудь значимих відмінностей ($U_{3Mn} = 685,0$).

Результати формувального етапу експерименту

Таблиця Д 1

Порівняльний аналіз показників сформованості соціокультурної компетентності майбутніх соціальних працівників на констатувальному і контрольному етапах (у %)

	Експериментальна група (ЕГ)			Контрольна група (КГ)		
	О	С	Н	О	С	Н
Рівень соціокультурної компетентності на констатувальному етапі	13,0	27,0	60,0	14,0	27,0	59,0
Рівень соціокультурної компетентності на контрольному етапі	23,0	52,0	25,0	15,0	28,0	57,0
	108,5*	112,7*	116,6**	11,3	17,1	14,2

* – достовірні відмінності на рівні значущості в 5% ** – достовірні відмінності на рівні значущості в 1%

Таким чином, ми бачимо, що оптимальний і стабільний рівні соціокультурної компетентності виявлені у 75% студентів експериментальної групи і у 43% студентів контрольної групи. При цьому незадовільний рівень соціокультурної компетентності виявлений нами тільки у 25% студентів експериментальної групи проти 57% студентів контрольної групи.

Особливості використання традиційних та інноваційних форм і методів роботи у процесі формування соціокультурної компетентності соціальних працівників

Специфіка *лекцій* – *удвох* полягає в тому, що вони дозволяють інтегрувати великий науковий матеріал при розгляді найбільш складних проблем спеціального курсу. Така лекція моделює реальні ситуації обговорення теоретичних і практичних питань двома фахівцями у формі діалогу, при цьому одним фахівцем виступає викладач, а другим – запрошений фахівець з соціальної роботи з сім'єю. Цей вид лекцій використовується при читанні таких тем, як «Соціальна робота з сім'ями, що мають інваліда», а також «Соціальна робота з міжнаціональними сім'ями».

Лекції – дискусії передбачають попередню підготовку не лише з боку викладача, але і студентів, для чого останнім заздалегідь дається низка запитань з майбутньої теми лекції, а також перелік літератури для самостійного вивчення. Це дозволяє організовувати дискусії, наприклад, з проблеми будинків престарілих (при вивченні теми «Соціальна робота з літніми сім'ями»), проблем бездітних сімей (при вивченні теми «Соціальна робота з бездітними сім'ями»).

Лекції із заздалегідь запланованими помилками сприяють стимулюванню студентів до постійного контролю пропонованої інформації і використовуються при вивченні таких тем, як «Типологія сучасних сімей» (для чіткішого засвоєння знань про особливості основних типів сімей і їх соціокультурні особливості), «Технології соціальної роботи з багатодітними сім'ями».

Семінар-дискусія (групова дискусія) організується як процес діалогічного спілкування учасників, в ході якого відбувається формування практичного досвіду спільної участі в обговоренні і вирішенні теоретичних і практичних проблем. Семінари – дискусії можуть містити елементи ділової гри і «мозкового штурму». В процесі семінарів – дискусій вводяться ролі ведучого, опонента, рецензента, фахівця з соціальної роботи з сім'єю, експерта, членів сімей різних типів, залежно від того, який матеріал обговорюється і які дидактичні цілі

поставлені. Семінари – дискусії проводяться при вивченні таких тем, як «Основні труднощі сучасної української сім'ї», «Критерії сімейного благополуччя». Така робота дозволяє студентам – майбутнім фахівцям з соціальної роботи навчитися точно виражати свої думки, активно відстоювати свої погляди, аргументовано заперечувати, спростовувати помилкову позицію однокурсників. Крім того, студенти отримують можливість побудови власної діяльності, що і зумовлює високий рівень їх інтелектуальної і особистісної активності, включеності в процес навчального пізнання.

Ділові ігри є педагогічним засобом і активною формою навчання, яка інтенсифікує навчальну діяльність, моделюючи управлінські, економічні, психологічні, педагогічні ситуації, і дає можливість їх аналізувати і виробляти оптимальні дії надалі. Ділова гра – це засіб розвитку професійного творчого мислення, в ході її студенти набувають здатності аналізувати специфічні ситуації і вирішувати нові для себе професійні завдання. На відміну від інших традиційних методів навчання, ділові ігри дозволяють студентам більш повно відтворювати практичну діяльність, виявляти проблеми і причини їх появи, розробляти варіанти вирішення проблем, оцінювати кожен з варіантів вирішення проблеми, приймати рішення і визначати механізми його реалізації. Перевагами ділових ігор є те, що вони дозволяють: розглянути певну проблему в умовах значного скорочення часу; освоїти навички виявлення, аналізу і вирішення конкретних проблем; працювати груповим методом при підготовці і ухваленні рішень, орієнтації в нестандартних ситуаціях; концентрувати увагу учасників на головних аспектах проблеми і встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; розвивати взаєморозуміння між учасниками гри.

Ділові ігри використовуються під час вивчення таких тем, як «Психологічна характеристика сім'ї» («Цивільний або юридичний шлюб: за і проти»); «Типологія сучасної сім'ї» («Чи потрібна соціальна допомога конфліктним сім'ям?»); «Соціальна робота з прийомними сім'ями» («Усиновлювач і усиновлений»).

Після завершення кожної ділової гри проводиться її детальний розбір.

Визначаються і оцінюються рішення, прийняті студентами в ході кожної гри. Під час розбору дається підсумкова оцінка результатам проведеної гри, оцінюється міра виконання поставлених цілей і завдань, крім того, зіставляються результати паралельно працюючих команд. Особлива увага приділяється аналізу допущених помилок у діях учасників ділової гри.

При застосуванні *методу «case-study»* викладач і студент є учасниками дискусії. Обоє визначають, що повинно бути вивчено, обоє ставлять питання. Це метод у набагато більшому ступені відповідає реаліям сучасного життя, виробляючи у студентів необхідні професійні навички для самостійного обґрунтування і ухвалення різноманітних рішень, у тому числі в нестандартних ситуаціях соціальної роботи з сім'єю.

Використання цього методу сприяє розвитку в студентів умінь збирати і оцінювати необхідну інформацію про сім'ю і дані про кожного члена сім'ї; здібності формувати питання; комунікативних здібностей і навичок; умінь працювати в групах, бути чутливими по відношенню до інших; умінь вирішувати проблеми різних типів сімей і приймати рішення.

Основними етапами реалізації методу «case-study» у контексті реалізації спецкурсу «Соціальна робота з сім'єю» є: 1) знайомство студентів з конкретною ситуацією сім'ї; 2) представлення і осмислення інформаційних матеріалів (запропонованих у кейсі, а також відібраних самостійно); 3) формування альтернативних варіантів вирішення ситуації; 4) ухвалення рішень у групах (пари, трійки); 5) презентація групами рішень і їх обговорення; 6) підведення підсумків, включаючи порівняння рішень груп і рішень, прийнятих реально, оцінка участі.

Метод креативного рішення проблем дозволяє формувати у студентів такі значущі навички, як розуміння і обґрунтування проблем різних типів сімей, визначення цілей і очікуваних результатів соціальної роботи, планування дій у процесі соціальної роботи з різними типами сімей і розробка критеріїв успішного досягнення результатів соціальної роботи з сім'єю.

Завдання формування соціокультурної компетентності майбутніх фахівців з

соціальної роботи можуть вирішуватися за умов використання *самостійної роботи різного типу*: 1) самостійна робота, що активізує сприйняття матеріалу лекції і підготовку до неї (відповіді на питання, складання планів); 2) самостійна робота інформативного і творчого характеру на практичних заняттях (написання рефератів, вирішення практичних ситуацій, складання схем, графіків); 3) самостійна робота з поглибленого вивчення проблем соціальної роботи з сім'єю (аналіз монографій, дисертаційних досліджень, наукових статей).

Формування особистісних якостей майбутніх соціальних працівників здійснюється за допомогою циклу *соціально-психологічних тренінгів*, метою яких є розвиток у студентів соціокультурної компетентності, що передбачає формування як навичок міжкультурного спілкування, так і соціокультурних стратегій, що дозволяють долати неминучі культурні конфлікти при контакті з незнайомою культурою; формування позитивного ставлення до своєї та іншої соціальних груп; розвиток соціальної сприйнятливості, довіри, емпатії, вміння вислуховувати іншу людину; навчання міжкультурному розумінню і толерантній поведінці в міжкультуральних стосунках і толерантних установок, які, у свою чергу, спричиняють зміну ціннісної системи особистості студента. Розвиток оптимального рівня соціокультурної компетентності майбутніх фахівців з соціальної роботи передбачає формування гуманістичного світогляду через усвідомлення різноманітності і суперечливості сучасного суспільства, прийняття ідеології культури світу і толерантності, розуміння унікальності і цінності внеску кожної людини в розвиток суспільства, формування співчуття до соціально вразливих сімей, розвиток інтересу до проблеми прав людини і формування громадянської відповідальності за їх порушення.

Основними методичними прийомами проведення тренінгу соціокультурної толерантності є рольові ігри, метод «мозкового штурму», ділові ігри, психогімнастика.

Кожен тренінговий день містить такі етапи:

1. Розминка. Це вправи, що сприяють активізації учасників групи, створенню невимушеної, доброзичливої атмосфери, настрою на роботу з темою

толерантності.

2. Основна частина заняття. Вправи з усіх блоків тренінгу, так, щоб студенти отримали якнайповніше уявлення про його зміст у різноманітних формах – невеликих лекціях, «мозковому штурмі», групових дискусіях, рольових іграх, психотехнічних вправах.

3. Рефлексія. Після окремих вправ і наприкінці заняття студенти обмінюються почуттями, думками, враженнями, що виникли в процесі тренінгу.

Основними принципами проведення циклу тренінгової роботи є:

1. Принцип «тут і тепер» – в ході тренінгу обговорюються тільки події, що сталися під час тренінгу.

2. Принцип «чим активніший учасник – тим більше він отримує від тренінгу».

3. Принцип «провідної ролі тренера» – для досягнення максимального ефекту тренер, знайомий з методикою проведення тренінгу, спрямовує поведінку учасників.

Всі тренінгові завдання підбираються з урахуванням таких особливостей:

1. Інтерактивні вправи, спрямовані на формування у студентів стійких знань у галузі соціокультурної толерантності (ділові ігри, «мозковий штурм»).

2. Інтерактивні вправи, спрямовані на формування у студентів позитивного ставлення до себе і своєї групи.

3. Інтерактивні вправи, спрямовані на розвиток у студентів толерантності по відношенню до «різноманітних інших», у тому числі до сімей з різними соціокультурними особливостями.

Формування соціокультурної компетентності за допомогою цих вправ є можливим завдяки: 1) розвитку вміння ставати на чужу позицію, бачити світ з позиції представника якої-небудь групи, до якої студент не належить; 2) пошуку загальних точок зіткнення, які можуть бути прийнятними як усередині групи, так і за її межами, що послабляє уявлення про непорушність групових меж; 3) формуванню в контексті полікультурного простору – адекватної самооцінки, вміння оцінювати себе і свою поведінку з різних групових позицій.

Основними формами і методами групової роботи в циклі соціально-психологічних тренінгів виступають:

- фрагменти традиційних методів навчання (основна мета – повідомлення студентам необхідної теоретичної інформації);

- групові дискусії (спрямовані на розвиток особистісних якостей, формування мотивації до комунікації, співпраці, аналіз деструктивних комунікативних моделей);

- методи розвитку соціальної перцепції (в процесі соціокультурної підготовки здійснюється розвиток перцептивних та інтерактивних комунікативних умінь студентів);

- психогімнастичні методи (у соціокультурній підготовці спрямовані на вироблення конкретних вербальних і невербальних умінь студентів, набуття навичок використання комунікативної техніки, а також розвиток особистісних якостей);

- ігрові методи (основна мета – розвиток у студентів умінь здійснювати комунікацію «співпраці»).

Рольові ігри в соціально-психологічному тренінгу є методом навчання, основна мета якого – навчання майбутніх соціальних працівників роботи з сім'єю, міжособистісному спілкуванню і взаємодії в умовах спільної професійної діяльності. Рольова гра належить до активних методів навчання, що вимагають від студентів і самостійного пошуку, підбору матеріалу (повністю або частково), і активної зацікавленої участі в реалізації гри усієї або більшості членів студентської групи. Рольова гра дозволяє виробити у студентів такі важливі соціальні і особистісні якості, як толерантність до думки опонента, культуру полеміки, вміння грамотно формулювати думки і презентувати матеріал ввічливо, не конфліктуючи, відстоювати свою позицію.

Психогімнастика визначається як допоміжний метод, за допомогою якого члени групи проявляють себе і спілкуються без слів. Психогімнастичні вправи поділяються на підготовчу, пантомімічну і завершальну частини. Підготовча і завершальна частини мають директивний характер, а в пантомімічній частині

учасникам надається свобода фантазії, підтримується спонтанність і вільний прояв емоцій. У підготовчій частині реалізуються три функції: гімнастична (вправи для всіх частин тіла), релаксаційна (зниження страху і психологічної дистанції) і виразна (готує виразні елементи, наприклад, розуміння почуттів без слів). Пантомімічна частина є найважливішою. Тут учасники своїми рухами повинні відобразити тему, запропоновану ведучим. Тема пропонується як одній людині, так і парам, частині групи або ж усій групі.

«Мозковий штурм» (англ. brainstorming) – один з найбільш популярних методів стимулювання творчої активності. При проведенні тренінгових занять «мозковий штурм» організується у декілька етапів:

1) знайомство учасників з проблемою в галузі соціальної роботи з сім'ями різних типів (декілька варіантів – до заняття студентам дається завдання підготувати конспект з проблеми; тренер надає матеріал безпосередньо на тренінгу; один з учасників готує матеріали, а потім представляє їх групі);

2) учасники пропонують ідеї можливих напрямів вирішення цієї проблеми сім'ї (правила – кожен учасник має право на виступ впродовж 30 секунд; кількість виступів одного учасника необмежена; виступ учасника не можна переривати; кожен учасник має право нічого не говорити; ідея виступу має бути сформульована по можливості чітко, бажано в одному реченні; під час виступу не можна обговорювати, критикувати і оцінювати попередні виступи; заборонено використання у виступах виразів «очевидно, що...», «ви не розумієте...»; порядок і коректність виступів забезпечує ведучий «штурму»; всі запропоновані ідеї записуються ведучим);

3) учасники оцінюють усі запропоновані ідеї на суб'єктивній основі, але в той же час деяким систематичним чином, наприклад, на основі таблиці «Плюс-Мінус-Цікаво». Стратегії дій учасників на цьому етапі різні: 1. Для кожної запропонованої ідеї і кожного учасника готуються листи паперу, що містять назву ідеї і три колонки для записів. У першу колонку вписуються аргументи на підтримку ідеї, в другу – проти неї, в третю колонку записуються цікаві аспекти, що стосуються цієї ідеї. За іншою схемою, разом з плюсами і

мінусами формулюються можливі наслідки застосування ідеї на практиці. 2. Кожен учасник отримує листи з усіма ідеями і заповнює їх. Необов'язково оцінювати всі ідеї. 3. Усі листи збираються для складання інтегральних оцінок;

4) ведучий «мозкового штурму» разом з учасниками підводять підсумки роботи.